

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.

КИЇВ • 2•2019

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

Головний редактор

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н.О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І.В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А.В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університета Париж I Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК А.А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

ІВАКІН В.Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А.І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О.Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЕХІНА І.Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО О.В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С.А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA. Scientific Journal on Archeology and Ancient History

ARHEOLOGIA is a journal discussing problems of the archaeology and ancient history. It presents studies treating the periods from pre-history to the Middle Ages. Articles include publications of excavation finds and analyses of sites both in Ukraine and abroad, biographical materials, reviews, and news of the field. The intended audience includes archaeologists, historians, antiquaries, teachers and students of history, and all persons interested in the ancient past of Ukraine.

For the benefit of historians, local lore researchers, teachers, students of historical departments, everybody interested in the ancient history of Ukraine.

АРХЕОЛОГІЯ. Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за кордоном, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Founder and Publisher:

National Academy of Sciences of Ukraine,
Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

Editorial staff

*I.H. Tarasenko
V.S. Zhyhola
M.V. Petkova*

Address: 12 Heroiv Stalingrada Avenue,
Kyiv 210, 04210, Ukraine

Tel.: (+380-44) 418-91-38

Fax: (+380-44) 418-33-06

E-mail: editors_arch@ukr.net

<http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/index>

English translation: *I.M. Sheiko*

Layout design: *V.S. Zhyhola*

Mass Media Registration Certificate:

КВ № 432 of 23.02.1994

Published in accordance with the decision
of the Editorial Board

All submissions are reviewed

Full Texts of Journal:

Institute of Archaeology NAS of Ukraine:

<http://iananu.org.ua/>

Ukrainian Archaeologists Association:

<http://www.vgosau.kiev.ua/>

Vernadsky National Library:

www.nbu.gov.org.ua

All rights reserved.

No part of this publication may be reprinted without the
prior permission of the Archaeology editorial board and of
the authors of the articles

Засновник та видавець:

Національна академія наук України,
Інститут археології НАН України

Редакція

*I.G. Tarasenko
V.S. Zhigola
M.V. Petkova*

Адреса редакції: Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (380-44) 254-11-38

Факс: (380-44) 418-33-06

E-mail: editors_arch@ukr.net

<http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/index>

Переклад англійською мовою: *I.M. Sheiko*

Комп'ютерна верстка: *V.S. Zhigola*

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ

КВ № 432 від 23.02.94

Друкується за постановою редакційної
колегії журналу

Усі матеріали рецензовано

Повні тексти журналу на сайтах:

Інституту археології НАН України:

<http://iananu.org.ua/>

Спілки археологів України:

<http://www.vgosau.kiev.ua/>

Національної бібліотеки України імені

В.І. Вернадського: <http://www.nbu.gov.org.ua>

Усі права застережено.

Передрук можливий зі згоди редакції журналу
«Археологія» та авторів статей

Здано до набору 9.04.2019. Підписано до друку 18.06.2019. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,40. Обл.-вид. арк. 19,05. Тираж 250 прим. Тираж видруковано: ТОВ «Талком» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел.: (044) 424-40-69, 424-56-26 Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013

В.С. Аксьонов *

АСТРАГАЛИ З КАТАКОМБНИХ ПОХОВАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ VIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ X ст. З МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

До наукового обігу вводиться колекція астрагалів, які походять з поховальних комплексів ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського катакомбного могильника та зберігаються у фондах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

Ключові слова: астрагали, гральні кістки, бабки, гра, салтово-маяцька культура, алани.

Історія дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів складає понад століття. За цей час різними дослідниками було розкопано приблизно 900 поховальних комплексів, які датуються другою половиною VIII — першою половиною X ст. (часом існування салтово-маяцької археологічної культури). Лише зусиллями експедиції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, починаючи з 1984 р. і до 2018 р. під керівництвом спочатку В.Г. Бородуліна, а згодом і автора цієї статті було розкопано 76 катакомб та 17 ґрунтових поховань на головній ділянці могильника (ВСМ-I), 25 катакомб та шість ґрунтових поховань на третій ділянці некрополя (ВСМ-III) та 133 катакомби та 11 ґрунтових поховань на четвертій ділянці могильника (ВСМ-IV). Отриманий матеріал складає основу салтівської колекції музею. Значне місце в ній посідають баранячі астрагали, кількість яких становить 332 екземпляри. Вони походять з 49 поховальних комплексів могильника (табл. 1).

Баранячі астрагали були знайдені вже в перші роки дослідження могильника та інтерпретовані як гральні кістки (Покровский 1905, с. 483; Бабенко 1914, с. 452, 454, 462—464, 477). Знахідки астрагалів траплялися і під час подальших досліджень могильника у 1946—1948 рр. експедицією на чолі з С.А. Семеновим-

Зусером (Семенов-Зусер 1949, с. 118, 122, 132; 1952, с. 283, рис. 6) та у 1959—1961 рр. експедицією під керівництвом Д.Т. Березовця (Березовец 1959—1961, с. 21, 25, 26). Знайдені астрагали розглядалися дослідниками як приладдя для ігор на кшталт гри у бабки, а знаки, що були вирізані на деяких з них, вважалися знаками приналежності окремим власникам (Шрамко 1962, с. 286).

У залежності від слідів штучної обробки, астрагали, котрі були знайдені у катакомбах Верхнього Салтова (1984—2018 рр.) та зберігаються у фондах ХІМ належать до кількох видів, за класифікацією Б.Г. Петерса, яку він розробив за матеріалами античного часу Північного Причорномор'я (Петерс 1986, с. 81—83).

З поховальних комплексів Верхнього Салтова було вилучено п'ять астрагалів — битків (кат. № 11, 39, 48, похов. № 16 ВСМ-I, кат. № 138 ВСМ-IV) (рис. 1). Відрізняє ці астрагали від інших наявність просверделеного отвору та заповнення його свинцем. Вага цих битків коливається від 11,55 грам (кат. № 48 ВСМ-I) до 17,48 грам (похов. № 16 ВСМ-I), тоді як вага звичайного астрагала, в залежності від його збереженості, за нашими спостереженнями, становить від 2,33 до 12 грамів. Чотири з п'яти битків належать до астрагалів I типу (зі слідами обробки), виду 3Е (без слідів підточування та сточення, обтяжених) (за Б.Г. Петерсом) (рис. 1, 1—3, 5). Биток з ґрунтового поховання 16 ВСМ-I належить до типу I, виду 1, одночасно кількох різновидів: що мають наскрізний отвір для підвішування (Б); з графіті (В) та обтяжених (Г) (рис. 1, 4). Присутність у поховальних комплексах Верхнього Салтова битків з баранячих астрагалів однозначно вказує на існування у населення ігор в кістки на вибивання на кшталт бабок у росіян, алчиків у осетин, асик у казахів тощо (Гагиев 1980, с. 64—65). Особливо ясно це демонструє похов. 1 підлітка з кат. № 39 (ВСМ-I), де було знайдено 14 астрагалів, 13 з яких купкою лежали в районі

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksonovvictor@gmail.com

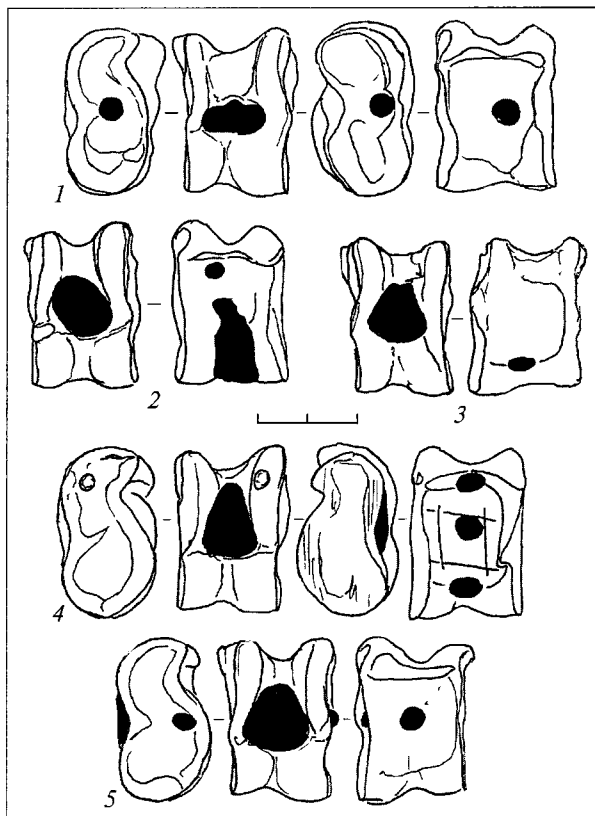

Рис. 1. Битки з поховальних комплексів могильника біля с. Верхній Салтів: 1 — кат. № 11 ВСМ-I; 2 — кат. № 39 ВСМ-I; 3 — кат. № 48 ВСМ-I; 4 — похов. № 16 ВСМ-I; 5 — кат. № 138 ВСМ-IV

Fig. 1. The cues from the burials of the necropolis in Verkhniy Saltiv. 1 — catacomb № 11 VSM-I; 2 — catacomb № 39 VSM -I; 3 — catacomb № 48 VSM -I; 4 — burial № 16 VSM-I; 5 — catacomb № 138 VSM-IV

грудної клітки людини, тоді як біток розташовувався між кістками кисті правої руки та тазовою кісткою підлітка. У цьому випадку, на нашу думку, в похованні виявлено набір для гри конкретного індивіда.

Тому, неди вно, що в поховальних комплексах Верхнього Салтова присутні і астрагали без будь-яких слідів додаткової обробки (тип II, за Б.Г. Петерсом), які могли бути задіяні як для гри на вибивання, так і в різноманітних іграх на спритність. Астрагали без будь-яких слідів додаткової обробки були представлені в 32 поховальних комплексах могильника (усього 180 екз.). Кількість таких астрагалів в одному поховальному комплексі коливається від 1 до 30 екз. (таблиця 1).

Цю групу доповнюють астрагали, у яких помітні сліди доробки на одному або на двох боках (тип I, вид 3А). Таких астрагалів налічується 44 екз. Підточування астрагалів з боків робилося для більш надійного їх прилягання до поверхні у грі на вибивання та для більш стійкого їх положення під час гри на вибивання (Петерс 1986, с. 81).

Астрагали, які належать до типу II та I-3А, у зв'язку з їх великою кількістю, імовірно, слід розглядати як головну масу предметів, що були задіяні аланським населенням Верхнього Салтова у різноманітних іграх з астрагалами (на вибивання, на вкидання, на спритність).

Інші зі знайдених астрагалів належать до двох типів. Це астрагали зі слідами відточення

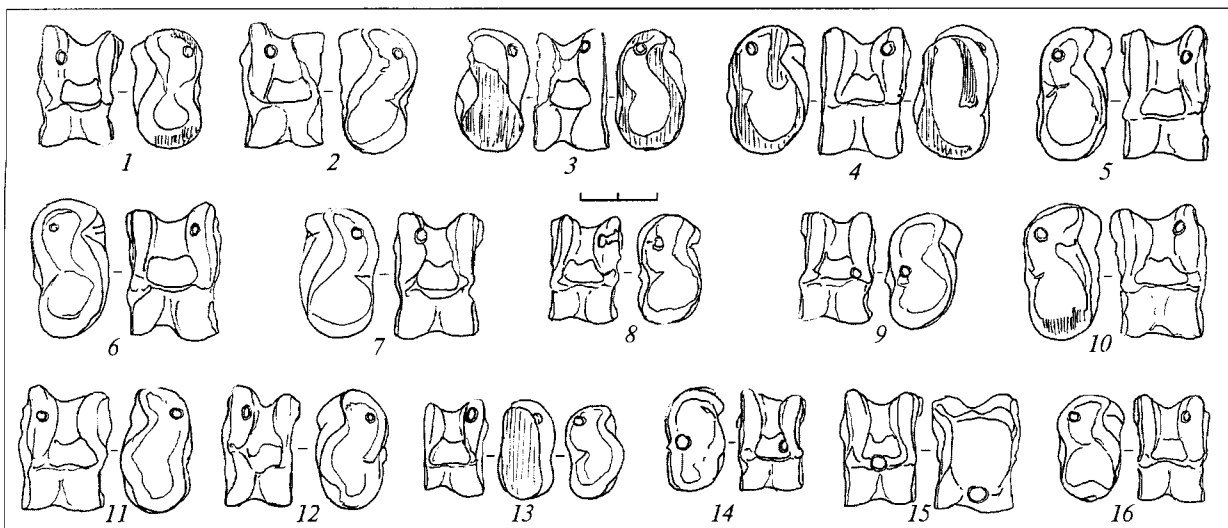

Рис. 2. Астрагали з отвором для підвішування з катакомб Верхнього Салтова: 1—3 — кат. № 28 ВСМ-I; 4, 5 — кат. № 29 ВСМ-I; 6—8 — кат. № 39 ВСМ-I; 9 — кат. № 51 ВСМ-I; 10 — кат. № 36 ВСМ-I; 11, 12 — кат. № 40 ВСМ-I; 13 — кат. № 60 ВСМ-I; 14—16 — кат. № 69 ВСМ-I

Fig. 2. Ankle bones with holes for hanging from the Verkhniy Saltiv catacombs. 1—3 — catacomb № 28 VSM-I; 4, 5 — catacomb № 29 VSM-I; 6—8 — catacomb № 39 VSM-I; 9 — catacomb № 51 VSM-I; 10 — catacomb № 36 VSM-I; 11, 12 — catacomb № 40 VSM-I; 13 — catacomb № 60 VSM-I; 14—16 — catacomb № 69 VSM-I

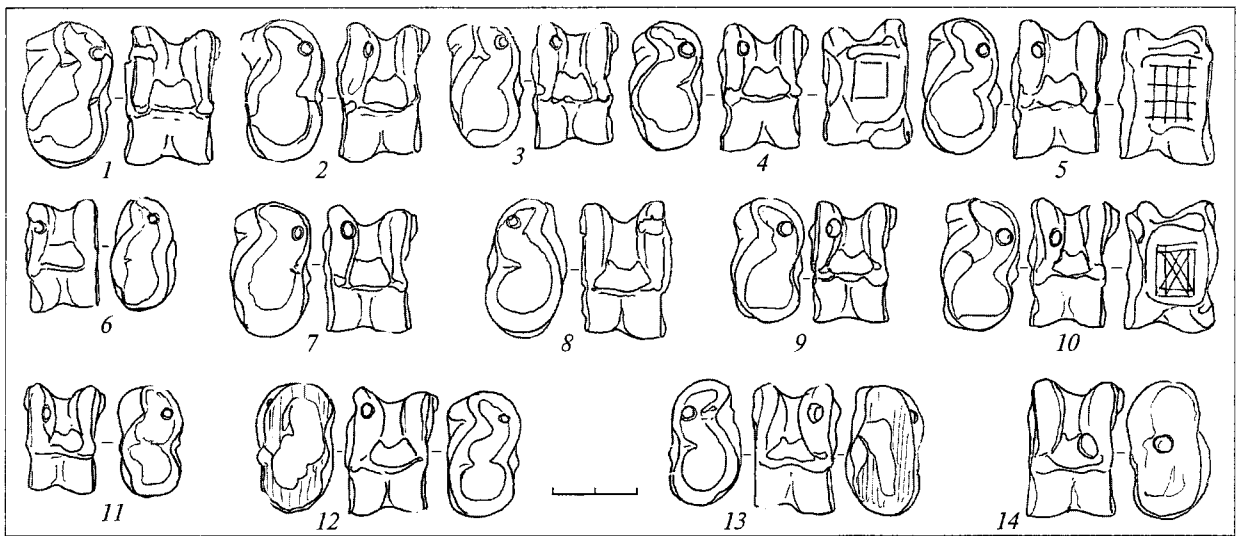

Рис. 3. Астрагали з отвором для підвішування з катакомб Верхнього Салтова: 1–5 — кат. № 73 ВСМ-I; 6, 7 — похов. № 16 ВСМ-I; 8 — кат. № 10 ВСМ-IV; 9, 10 — кат. № 7 ВСМ-IV; 11, 12 — кат. № 14 ВСМ-IV; 13 — кат. № 16 ВСМ-IV; 14 — кат. № 17 ВСМ-IV

Fig. 3. Ankle bones with holes for hanging from the Verkhniy Saltiv catacombs. 1–5 — catacomb № 73 VSM-I; 6, 7 — burial № 16 VSM-I; 8 — catacomb № 10 VSM-IV; 9, 10 — catacomb № 7 VSM-IV; 11, 12 — catacomb № 14 VSM-IV; 13 — catacomb № 16 VSM-IV; 14 — catacomb № 17 VSM-IV

та з наскрізним отвором для підвішування (тип I, вид 1Б) (рис. 2, 1, 3, 4, 9, 13; 3, 6, 12, 13; 4, 14, 15), та астрагали лише з наскрізним отвором для підвішування (тип I, вид 3Б, за Б.Г. Петерсом) (рис. 2, 2, 5, 6–9, 11, 12, 14–16; 3, 1–3, 7–9, 11, 14; 4, 1–8, 10, 11–13; 5, 1–4). Астрагали типу I-1Б нараховують 26 екз., типу I-3Б — 50 екз. (табл. 1). Ще на трьох астрагалах зі слідами підточування наявні розпочаті, але не завершені, отвори для підвішування (тип I, вид 3В, за Б.Г. Петерсом) — кат. № 10, 89 ВСМ-IV, 69 ВСМ-I (рис. 5, 5–7).

Присутність на астрагалах отворів для підвішування, на думку більшості дослідників, свідчить про використання їх як амулетів. Це було обумовлено існуванням у багатьох народів степової смуги Євразії, зокрема і індоіранського походження, усталеної традиції, що баран — це символ достатку, благодаті, родючості, могутності, владі та слави. Баран, будучи символічно пов'язаним із небесною сферою, втілював божество Фарна (Чибириков 1983, с. 98). Саме тому в надп'яточних кістках барана робився наскрізний отвір, котрий розташовувався на одному з повздовжніх бокових гребенів кістки та з'єднував, найчастіше, звивисту бічну сторону астрагала з його передньою увігнутою стороною (*шах — циг*)¹, біля підніжжя одного з ріжок. Це місце, де у більшості астра-

галів зроблено наскрізний отвір, обумовлено тим, що тут його можна зробити не прикладаючи значних зусиль. Це підтверджується знахідками астрагалів гарного стану збереженості, на яких сліди руйнування присутні саме в місці розташування отвору для підвішування (кат. № 39, 73 ВСМ-I, № 10, 30 72 ВСМ-IV) (рис. 2, 8; 3, 1; 4, 2, 6). Цікаво, що в астрагалах із пам'яток інших культур та народів наскрізний отвір, переважно, було зроблено в іншому місці — у центральній їх частині або між ріжками (Кызласов 1960, рис. 53, 1, 3; Петерс 1986, табл. XVI, 1–4, 9, 15, 17, 18, 19; XVII, 12–16, 19, 21, 23–25; Стрельник, Хомчик, Сорокіна 2009, рис. 1, 3, 7–11; 2, 3, 4; 4, 3, 6). Можливо, ця різниця в місці розташування наскрізного отвору на астрагалах зумовлена різним способом використання або традиціями носіння надп'яточних кісточок барана у різних народів та в різний час.

На п'яти астрагалах з Верхнього Салтова наскрізні отвори для підвішування були розташовані в інших місцях, ніж у більшості зі знайдених астрагалів з отворами. На двох астрагалах (кат. № 69 ВСМ-I, № 121 ВСМ-IV) наскрізний отвір проходив крізь тіло кістки, з'єднуючи її лицеву увігнуту та зворотню вигнуту сторони (*фир — циг*) (рис. 2, 15; 5: 13). Астрагал з кат. № 96 ВСМ-IV мав два наскрізні отвори, які були розташовані перпендикулярно одне одному. Один отвір з'єднував бічні сторони кістки (*шах — тау*), другий — опуклу сторону кіст-

¹ Тут та далі використовуються осетинські назви сторін у астрагала.

Рис. 4. Астралаги з отвором для підвішування з катакомб Верхнього Салтова: 1–4 — кат. № 30 ВСМ-IV; 5 — кат. № 67 ВСМ-IV; 6–8 — кат. № 72 ВСМ-IV; 9 — кат. № 73 ВСМ-IV; 10 — кат. № 75 ВСМ-IV; 11, 12 — кат. № 89 ВСМ-IV; 13 — кат. № 116 ВСМ-IV; 14, 15 — кат. № 96 ВСМ-IV

Fig. 4. Ankle bones with holes for hanging from the Verkhnij Saltiv catacombs. 1–4 — catacomb № 30 VSM-IV; 5 — catacomb № 67 VSM-IV; 6–8 — catacomb № 72 VSM-IV; 9 — catacomb № 73 VSM-IV; 10 — catacomb № 75 VSM-IV; 11, 12 — catacomb № 89 VSM-IV; 13 — catacomb № 116 VSM-IV; 14, 15 — catacomb № 96 VSM-IV

ки з протилежною до неї увігнутою (*фир — циг*) (рис. 4, 14). Ще на трьох астрагалах (кат. № 51, 69 ВСМ-I, № 17 ВСМ-IV) отвір розташовувався в заглибленні увігнутої сторони та виходив на одну з двох бічних сторін кістки (*циг — шах* чи *циг — тау*) (рис. 2, 9, 14; 3, 14). Інше розташування отворів на цих кісточках дозволяє припустити й інше їх використання, ніж більшості астрагалів-амулетів. Можливо, ці надп'яточні кісточка барана виконували роль своєрідних «приймачів» на кшталт аналогічним «держалкам» у хакасів. У цьому випадку в отвір пропускався ремінець та зав'язувався на вузол, на

протилежному кінці якого висіла торбинка з кресалом та кремінцем. При цьому астрагал з прикріпленою на ремінці торбинкою затикався з боку на поясний ремінь (Кызласов 1960, с. 141, прим. 5).

Викликає інтерес той факт, що серед астрагалів з наскрізним отвором для підвішування присутні екземпляри, у яких була підточена одна з бічних сторін. Найчастіше на астрагалах підточеною була сторона, яка називалася «*тау*» (рис. 2, 1, 3, 4; 3, 6, 12, 13; 4, 15), що повинно було сприяти більш частому випадінню бокової сторони — «*шах*» (самого дорогого

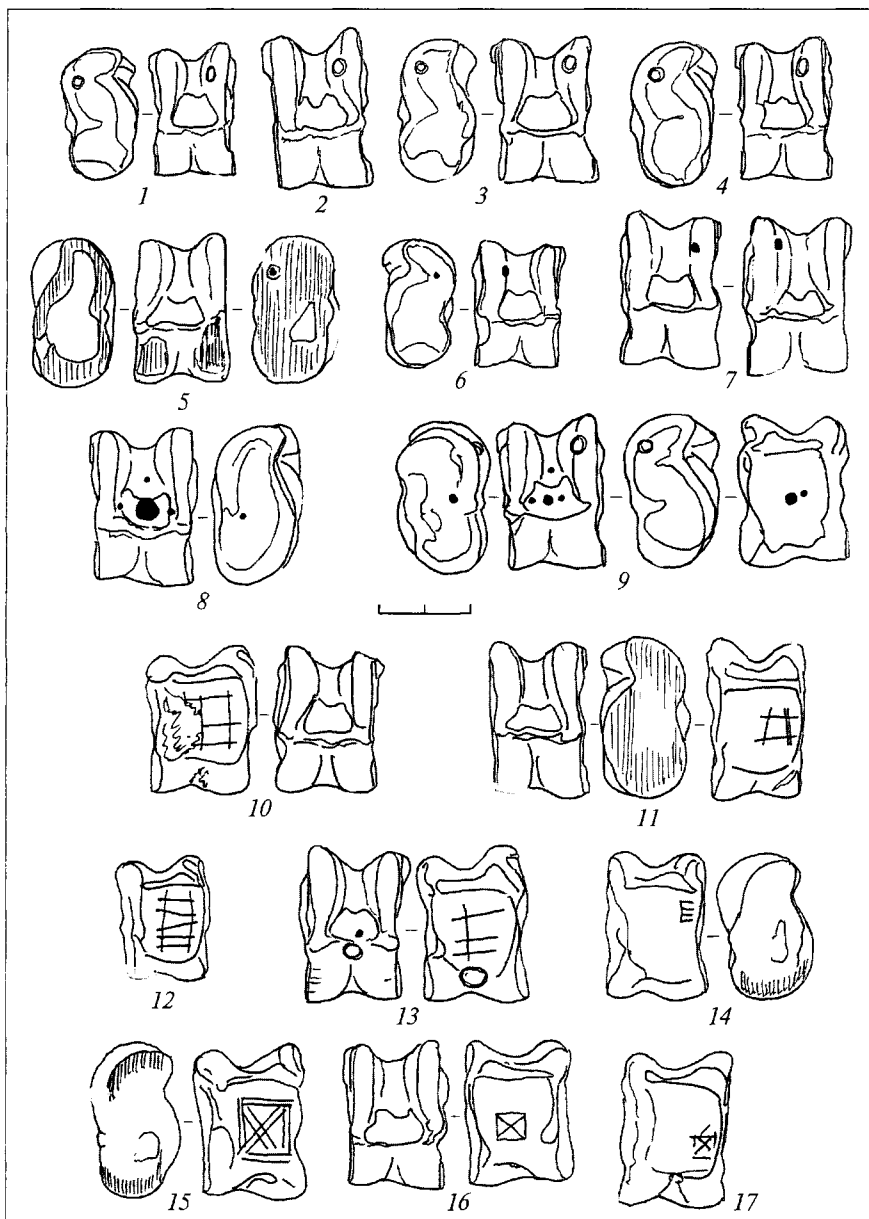

Рис. 5. Астралаги з отвором для підвішування, з «вічками», з графіті: 1–4 — кат. № 140 ВСМ-IV; 5, 8 — кат. № 10 ВСМ-IV; 6 — кат. № 69 ВСМ-I; 7 — кат. № 89 ВСМ-IV; 9 — кат. № 73 ВСМ-IV; 10 — кат. № 2 ВСМ-III; 11 — кат. № 72 ВСМ-IV; 12 — кат. № 29 ВСМ-I; 13 — кат. № 121 ВСМ-IV; 14, 15 — кат. № 36 ВСМ-I; 16 — кат. № 10 ВСМ-I; 17 — кат. № 40 ВСМ-I

Fig. 5. Ankle bones with hanging holes, with "eyes" and graffiti from the Verkhniy Saltiv catacombs. 1–4 — catacomb № 140 VSM-IV; 5, 8 — catacomb № 10 VSM-IV; 6 — catacomb № 69 VSM-I; 7 — catacomb № 89 VSM-IV; 9 — catacomb № 73 VSM-IV; 10 — catacomb № 2 VSM-III; 11 — catacomb № 72 VSM-IV; 12 — catacomb № 29 VSM-I; 13 — catacomb № 121 VSM-IV; 14, 15 — catacomb № 36 VSM-I; 16 — catacomb № 10 VSM-I; 17 — catacomb № 40 VSM-I

стану астрагала при гри на вкидання, якщо виключити вставання астрагала на різки) (Гагив 1980, с. 66). Можна припустити, що ці кістки барана зі слідами доробки бічної сторони під час гри на вкидання приводили їх власника до виграшу, що і обумовило з часом їх переробку у підвіску-амулет. Цей факт підтверджує знахідка астрагала з отвором для підвішу-

вання (кат. № 73 ВСМ-IV), три сторони якого мають цятки-заглиблення — «вічка», які позначають їх вартість (1, 2, 4) (рис. 5, 9). «Вічка» присутні на увігнутій стороні (4) та одній з бічних (1) над'яточної кістки барана з комплекту астрагалів, що були знайдені в кат. № 10 ВСМ-IV (тип I, вид 3Ж) (рис. 5, 8). Астралаги з «вічками» розглядаються більшістю дослід-

ників як прообраз гральних кісток (кубиків) (Клейн 1997, с. 53—54), що однозначно вказує на існування у алан Верхнього Салтова ігор на вкидання. Підтвердженням цьому є знахідка гральної кістки (кубика), на сторонах якої були вигравірувані цятки від 1 до 6, у кат. № 12 ВСМ-IV (1984 р.) (Хоружая 2009, рис. 6, 31).

Можливо, не випадково, що на семи астрагалах з наскрізними отворами для підвішування на їх опуклій стороні присутні графіті (похов. 16, кат. № 36, 73 ВСМ-I, № 7, 40, 73, 121 ВСМ-IV) (рис. 3, 5, 10; 4, 9; 5, 13), котрі могли бути нанесені на астрагали ще тоді, коли вони були задіяні у грі, так і після того як вони перетворилися на підвіску-амулет. Загалом же графіті були виявлені на 21 астрагалі, що походять з дев'яти поховальних комплексів Верхнього Салтова (похов. 16, кат. № 15, 29, 36, 73 ВСМ-I, № 7, 10, 40, 73, 121 ВСМ-IV). Найчастіше на один поховальний комплекс припадає один астрагал з графіті (кат. № 29, похов. 16 ВСМ-I, кат. № 10, 40, 73, 121 ВСМ-IV), рідше — два астрагали з графіті (кат. № 36, 73 ВСМ-I). І лише в кат. № 15 ВСМ-I кількість астрагалів з графіті склала дев'ять екземплярів. Набір астрагалів у цій катакомбі був доволі численним та складався з 45 кісток, 21 з яких мала наскрізний отвір для підвішування². Треба зазначити, що графіті на опуклій стороні мали ще деякі астрагали без наскрізних отворів для підвішування (кат. № 29 ВСМ-I, № 2 ВСМ-III, № 10, 72 ВСМ-IV) (рис. 5, 10—12, 14—17), один з яких був злегка підточеним з одного боку (кат. № 72 ВСМ-IV) (рис. 5, 11).

Графіті на астрагалах Верхнього Салтова представлені знаками, які мають широкі аналогії серед тих, що походять з пам'яток не тільки салтово-маяцької культури, але і з пам'яток інших культур Євразії (Флєрова 1997, с. 55—59). Так, на астрагалах присутні графіті у вигляді «прямої решітки» (рис. 5, 10), «відкритої драбини» (рис. 5, 12—14), у вигляді квадрата (рис. 3, 4; 5, 11), квадрата із вписаним у нього хрестом (рис. 5, 16, 17), квадрата з решіткою в середині нього (рис. 3, 5), квадрата, середня частина якого перекреслена навхрест діагоналями (рис. 3, 10; 5, 15), у вигляді трикутника (рис. 4, 9). Усі ці знаки пов'язані із широко відомими символами, що являють собою вертикальну та горизонтальну будову світу, «світове

дерево» (Флєрова 1997, с. 58). Лише на одному астрагалі з набору, що походить з катакомби № 15 ВСМ-I, представлено графіті у вигляді «сніжинки» (Хоружая 2009, рис. 12, 28) — розповсюдженого символу, що позначав тамгу. Однак, таке однозначне трактування цього знаку, виходячи із семантики інших знаків на астрагалах, недоречне. Імовірно, що цей знак на астрагалі відображає горизонтальну будову світу, але передану за допомогою іншого символу. Нанесення власником астрагалів з наскрізним отвором для підвішування на їх опуклу сторону вказаних символів мало б сприяти посиленню тієї сили, яку вже мав амулет.

Проте, нанесення на астрагали графіті, імовірно, могло мати й іншу мету. Так, необхідно згадати набір з 67 надп'яточних кісточок барана з кат. № 4 (1948 р.) Верхнього Салтова, серед яких вісім астрагалів мали наскрізний отвір для підвішування, а на 14 — були зафіксовані різноманітні графіті (Семенов-Зусер 1952, с. 283, рис. 6). Г.Ф. Турчанинов інтерпретує позначки на деяких з цих астрагалів як осетинські слова (з дігорського та іронського діалектів), а саме: «удача» (астрагал 1), «мета» (2), «добробут» (3), «удача» (4), «могила» (6), «доблесть» (7), «мета» (8), «тягота» (10), «шастя» (11), «благополучний/неушкоджений» (12) (Турчанинов 1990, с. 115—117). Таким чином, на думку Г.Ф. Турчанинов, позначки на астрагалах з кат. № 4 Верхнього Салтова визначають різні боки людської особистості та життя. І якщо це так, ці астрагали, найімовірніше, використовувалися для ворожіння. На можливе використання астрагалів салтівським населенням для ворожіння вказували і інші дослідники (Флєрова 1997, с. 55—59).

Таким чином, все вище сказане вказує на різноманітність функцій надп'яточних кісток з ніг баранів/овець у аланського населення Верхнього Салтова: від предметів для ігор та елементів одягу до амулетів.

Бабенко, В.А. 1914. Дневник раскопок 1911 года. *Труды XV археологического съезда в Новгороде 1911 года*. Москва, т. 1, с. 446-464.

Бабенко, В.А. 1914. Дневник раскопок 1912 года. *Труды XV археологического съезда в Новгороде 1911 года*. Москва, т. 1, с. 473-480.

Березовец, Д.Т. 1961. Отчет о раскопках раннесредневековых памятников у с. Верхний Салтов. Старосалтовского района Харьковской области в 1959—1961 гг. *Научный архив Института археологии НАН Украины*. ф. о. 3984.

Гагиев, С.Г. 1980. *Осетинские национальные игры*. Орджоникидзе.

Клейн, Л.С. 1997. Происхождение нуля или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом. *Стратум: структуры и катастрофы. Сборник симво-*

² На жаль, на сьогодні цей набір астрагалів у колекції Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова у повному обсязі не виявлений, тому опис та малюнки графіті на астрагалах подані за Звітом автора дослідження В.Г. Бородуліна.

- лической индоевропейской истории. Санкт-Петербург, с. 47-66.
- Кызласов, А.Р. 1960. *Таштыкская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины*. Москва.
- Петер, Б.Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва.
- Покровский, А.М. 1905. Верхне-Салтовский могильник. *Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 году*. Москва, т. 1, с. 465-491.
- Семенов-Зусер, С.А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, т. 1, с. 112-137.
- Семенов-Зусер, С.А. 1952. Дослідження Салтівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, т. 3, с. 271-284.
- Стрельник, М.О., Хомчик, М.А., Сорокіна, С.А. 2009. Гральні кістки (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України. *Археологія*. 2, с. 34-49.
- Турчанинов, Г.Ф. 1990. *Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка*. Владикавказ.
- Флёрова, В.Е. 1997. *Граффити Хазарии*. Москва.
- Хоружая, М.В. 2009. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 2004 года). *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*. Донецк, т. 7, с. 259-294.
- Шрамко, Б.А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков.

Надійшла 06.03.2019

Viktor S. Aksonov

PhD in History, Head of the Archaeology department at Kharkiv Historical museum named after N.F. Sumtsov, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

ANKLE BONES FROM THE CATACOMB BURIALS OF THE SECOND HALF OF VII - FIRST HALF OF X c. OF THE NECROPOLIS NEAR VERKHNIJ SALTIV VILLAGE

In the article there are examined 332 ankle bones, which were found in 49 burial complexes of the catacomb necropolis in the village Verkhniy Saltiv (Upper Saltiv), provided by the expeditions of Kharkiv Historical Museum named after N.F. Sumtsov in 1984-2018. The collection contains of almost all types and kinds of anklebones. Most artifacts are published for the first time. The collection has five cues. These ankle bones are distinguished from other by holes drilled in them, filled with lead. Ankle bones without any traces of additional processing were encountered in 32 burial complexes (a total of 180 pieces). This group of ankle bones is supplemented with bones, in which there are visible traces of insignificant underflow from one or two sides (44 pieces). The rest of the ankle bones are mainly of two types: ankle bones with traces of undercuts and with a through-hole (26 pieces); ankle bones without undercuts with a through-hole (50 pieces). On three ankle bones with traces of undercuts there are unfinished holes for hanging. On seven ankle bones with hanging holes, graffiti were fixed, which could be applied on ankle bones, both when they were used for the game, and after they were turned into an amulet pendant. In general, graffiti was revealed on 21 ankle bones from 9 burial complexes. Graffiti is represented by signs that have the broadest analogies among the signs originating from the monuments of different peoples of Eurasia. The material studied illustrates the existence of a variety of knockout games, throw-ins, and luck games among the Alanian population of Verkhniy Saltiv. Anklebones with drilled holes were used as amulets. The properties of such amulets were enhanced by applying graffiti on them. Anklebones with graffiti could also be used for fortune telling.

Key words: ankle bones, dice, headstock, game, Saltovo-Mayaki culture, Alans.

В.С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, зав. отделом археологии Харьковского исторического музея имени Н.Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

АСТРАГАЛЫ ИЗ КАТАКОМБНЫХ ЗАХОРОНЕНИЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ VII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ X вв. ИЗ МОГИЛЬНИКА У с. ВЕРХНИЙ САЛТОВ

В статье характеризуются 332 астрагала, найденные в 49 погребальных комплексах раннесредневекового катакомбного могильника у с. Верхний Салтов экспедициями Харьковского исторического музея имени Н.Ф. Сумцова с 1985 по 2018 г. В коллекции имеются астрагалы практически всех типов и видов. Большинство артефактов публикуется впервые. В коллекции присутствует пять битков, отличающихся от других астрагалов просверленными отверстиями, заполненными свинцом. Астрагалы без каких либо следов дополнительной обработки встречаются в 32 погребальных комплексах (всего 180 экз.). Эту группу дополняют кости, у которых заметны следы незначительной подточности с одного или двух боков (44 экз.). Остальные астрагалы относятся в основном к двум видам: со следами подточки и со сквозным отверстием (26 экз.) и без следов подточки со сквозным отверстием (50 экз.) На трех астрагалах со следами подточки присутствуют незаконченные отверстия для подвешивания. На семи астрагалах с отверстиями были зафиксированы граффити. Их могли нанести на астрагалы как на фигуру для игры, так и на подвеску-амулет. Граффити выявлены на 21 астрагалах из 9 погребальных комплексов в виде знаков, имеющих многочисленные аналоги в памятниках народов Евразии. Исследованный материал иллюстрирует существование у алан салтово-маяцкой культуры разнообразных игр на выбивание, на вбрасывание, на удачу. Астрагалы с просверленными отверстиями использовались в качестве амулетов. Свойства таких амулетов могли усиливаться путем нанесения на них граффити. Астрагалы с граффити могли использоваться и при гадании.

Ключевые слова: астрагалы, игральные кости, бабки, игра, салтово-маяцкая культура, аланы.

Reference

- Babenko, V.A. 1914. Dnevnik raskopok 1911 goda. *Trudy XV arkheologicheskogo sieezda v Novgorode 1911 goda*. Moskva, vol. 1, pp. 446-464.
- Babenko, V.A. 1914a. Dnevnik raskopok 1912 goda. *Trudy XV arkheologicheskogo sieezda v Novgorode 1911 goda*. Moskva, vol. 1, pp. 473-480.
- Berezovecz, D.T. Otchet o raskopkakh rannesrednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhonii Saltov, Starosaltovskogo raiona Kharkovskoi oblasti v 1959-1961 gg. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. f. o. 3984.
- Gagiev, S.G. 1980. *Osetinskie natsionalnye igry*. Ordzhonikidze.
- Klein, L.S. 1997. Proiskhozhdenie nulia ili drevneishaia evoliutsiia igry v kosti mezhdru Dunaem i Indom. *Stratum: struktury i katastrofy. Sbornik simvolicheskoi indoevropskoi istorii*. Sankt-Peterburg, pp. 47-66.
- Kyzlasov, A.R. 1960. *Tashtykskaia epokha v istorii Khakassko-Minusinskoj kotloviny*. Moskva.
- Peters, B.G. 1986. *Kostoreznoe delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva.
- Pokrovskii, A.M. 1905. Verkhne-Saltovskii mogilnik. *Trudy XII arkheologicheskogo sieezda v Kharkove v 1902 godu*. Moskva, vol. 1, pp. 465-491.
- Semenov-Zuser, S.A. 1949. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, vol. 1, pp. 112-137.
- Semenov-Zuser S.A. 1952. Doslidzhennia Saltivskoho mohylnya. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, vol. 3, pp. 271-284.
- Strelnyk, M.O., Khomchuk, M.A., Sorokina, S.A. 2009. Hralni kosti (II tys. do n. e. - XIV st. n. e.) z kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Arkheolohiia*. 2, pp. 34-49.
- Turchaninov, G.F. 1990. *Drevnie i srednevekove pamiatniki osetinskogo pisma i iazyka*. Vladikavkaz.
- Flerova, V.E. 1997. *Graffiti Khazarii*. Moskva.
- Khoruzhaia, M.V. 2009. Katakombnye zakhoroneniia glavnogo Verkhne-Saltovskogo mogilnika (raskopki 2004 goda). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia. Khazarskoe vremia*. Donetsk, vol. 7, pp. 259-294.
- Shramko, B.A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkiv.